

HATALMI VISZONYOK ÉS SZÖVEGEK. ÖSSZEFOGLALÓ VAN DIJK KRITIKAI DISKURZUSELEMZÉSÉRŐL

POWER RELATIONS AND TEXTS. SUMMARY OF VAN DIJKS CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS

SARÁNY ORSOLYA

Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola

saranyorsi@gmail.com

Összefoglalás

A kritikai diskurzuselemzés (Critical Discourse Analysis – CDA) a nyelv és hatalom, a szöveg és a társadalom közti összefüggéseket, a társadalmi egyenlőtlenségek diskurzusok általi (újra)termelését és fenntartását vizsgálja. A tanulmány a CDA széles körben ismert és hivatkozott szakértője, Teun A. Van Dijk munkásságát ismerteti. A CDA által képviselt szemléleti kiindulópontok, módszertani és értelmezési megközelítések (diskurzusok elemzése, diskurzusokat előállító és szabályozó elitek motivációinak, értékrendjének és érdekeinek feltárása, a csoportos identitások és a hatalmi pozíciók közti kapcsolatok vizsgálata) együttese a vidék-kutatás számára is hasznos szempontokat kínál.

Kulcsszavak: kritikai diskurzuselemzés, hatalom, hatalmi viszonyok, társadalmi struktúrák

Bevezetés

A kritikai diskurzuselemzés (angol nyelven: Critical Discourse Analysis – CDA) a nyelv és hatalom, a szöveg és a társadalom közti összefüggéseket, ezen mikro-makro jelenségek közti kölcsönhatásokat vizsgálja, azzal a céllal, hogy egy adott társadalmi csoportban fellelhető szövegeken, diskurzusokon, valamint ezek jellemzőin, összetevőin keresztül leképezze a társadalmi struktúrákat. A kritikai diskurzuselemzés egyik célja, hogy a felszínre hozza és bemutassa a hatalmi visszaélések különböző formáit, valamint az alá-fölérendelt társadalmi csoportviszonyokat, így a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatának egyik irányataként tartják számon, amellyel a nemi egyenlőtlenségek, rasszizmus, nacionalizmus stb. diskurzusok általi

(újra)termelését és fenntartását lehet feltárni. Mivel a kritikai diskurzuselemzés a társadalmi struktúrákat akarja leképezni az ezen társadalmakban fellelhető szövegek által, ez az elemzési irányzat kiválóan alkalmas a társadalmi csoportok identitásának feltérképezésére és megértésére is, csoportviszonyok, azok jellemzőinek leírására is.

A kritikai diskurzuselemzéseknek számos iskolája van (részletes leírás ezekről: Géring 2005, 2008a, 2008b): Norman Fairclough nyelvi alapú diszkurzív-relációs elemzése, Teun A. Van Dijk kognitív diskurzuselemző modellje, Ruth Wodak és a Bécsi Iskola diskurzus történeti megközelítése, a Duisburgi Iskola, amely a nyelv és a valóság kapcsolatával foglalkozik, vagy a vizuális retorikai diskurzuselemzés. Jelen tanulmány Teun A. Van Dijk kritikai diskurzuselemzését mutatja be.

A Van Dijk-i kritikai diskurzuselemzés szerint a különböző társadalmi csoportok diskurzusainak elemzésével megismerhetők azok az ideológiák, amelyek az adott csoportok tagjainak mindennapjait, gondolkodását, különböző személyekről, témákról, eseményekről, ideológiákról stb. alkotott mentális reprezentálódásait meghatározzák. A kritikai diskurzuselemzés pedig azt vizsgálja, hogy milyen diskurzusok terjednek adott társadalmi csoportokban, ezeknek milyen jellemzőik vannak, illetve – főleg – azt, hogy az adott társadalmi csoportokban miért pont ezek a diskurzusok terjednek. Ehhez illeszkedve olyan kérdésekre keresik a válaszokat, mint: adott társadalmi csoportban terjedő diskurzusok milyen értékrendet közvetítenek, ezek az értékrendek ki(k)nek az érdekét szolgálják, kik szabják meg, hogy milyen diskurzusok terjedjenek egy adott társadalmi csoportban, és ezen diskurzusokat kialakító, felügyelő kisebb elitcsoportoknak milyen céljaik vannak. A kritikai diskurzuselemzőket legfőképp azok a helyzetek érdeklik, amikor az elitcsoportok visszaélnék a hatalmukkal, és az általuk előállított, felügyelt diskurzusok által befolyásolni, ellenőrizni és irányítani akarják az uralt társadalmi csoportokat.

A kritikai diskurzuselemzések középpontjában tehát a hatalmi visszaélések nyelvi megnyilvánulásai állnak, valamint az, hogy hogyan határozzák meg a szövegek egy adott társadalom működését, illetve hogyan hat a társadalom a szövegek kialakulására. A kritikai diskurzuselemzők tehát nyelv és a társadalom kölcsönhatásait elemezve hívják fel a figyelmet a „hatalom fenntartásának és továbbörökítésének rejtett módjaira, melyek társadalmi egyenlőtlenségeket hoznak létre és erősítenek meg. Az egyenlőtlenség, az igazságtalanság leleplezését pedig nyelvi elemzés segítségével kísérlik meg. Vallják, hogy a nyelvi interakciók szilárd tükrözői a társadalmi viszonyoknak” (P. Szilczl 2018:4).

Székelyföldi léptékben a kritikai diskurzuselemzésnek az identitásvizsgálati szerepe és a helyi hatalmi viszonyokat leíró szerepe a fontos, hiszen ez az irányzat az identitás, valamint a hatalmi pozíciók szövegek általi újratermelésének és megerősítésének egy rendkívül újszerű, de ugyanakkor könnyen alkalmazható modellje. A kritikai diskurzuselemzés egyrészt alkalmas médiadiskurzusok, politikai diskurzusok, közdiskurzusok, intézményi diskurzusok stb. elemzésére – ehhez Van Dijk szerteágazó módszertani szempontrendszerét is kínál –, másrészt alkalmas ezen diskurzusokat előállító és szabályozó szimbolikus elitek motivációinak, értékrendjének és érdekeinek vizsgálatára is. Mindemellett a kritikai diskurzuselemzés arra is alkalmas, hogy társadalmi csoportok identitását és más csoportokhoz fűződő viszonyát elemezzük – tehát komplex csoportviszonyokat írjunk le –, hiszen az elemzések során olyan fogalmakkal operál, mint ideológia, társadalmi és egyéni tudás, attitűd, ezek megértése és a mindennapi életbe, gondolkodásba való beépítése, mentális reprezentációk. Utóbbiak elemzésére is komplex szempontrendszeret kínál a Van Dijk-i modell. A Van Dijk-i kritikai diskurzuselemzés harmadik fontos szerepe az, hogy az egyéni/csoportos identitások és a hatalmi pozíciók közti kapcsolatok feltárására is alkalmas: kik, hogyan és miért alakítják az identitást, és ez az egyének szintjén hogyan jelenik meg. Ez a fajta manipuláció, a Van Dijk-i értelmezésben már társadalmi egyenlőtlenséget szül. Mindezen szempontok együttese hasznosítható szemléleti kiindulópontokat, módszertani és értelmezési megközelítéseket kínálhat a vidékkutatás számára is.

Teun A. Van Dijk munkásságáról röviden

Teun A. Van Dijk 1943-ban, Hollandiában született. Francia nyelv és irodalmat, valamint Irodalomelméletet tanult az Amszterdami Egyetemen 1962–1967, illetve 1967–1968 között, majd ugyanott, 1972-ben megvédte *Some aspects of text grammars* című doktori dolgozatát. Posztdoktori képzést az Amerikai Egyesült Államokban, a Kaliforniai Egyetemen folytatott. Az Amszterdami Egyetem irodalomtudományi tanárszáron óraadó tanár 1968 és 1980 között, majd 1980 és 2004 között a Diskurzus-elemzések tanszék professzora. Vendégoktató németországi, brazíliai és spanyolországi egyetemeken. 2001 óta a spanyolországi Universitat Pompeu Fabra kutatója, majd oktatója. Többtíz irodalomtudományi, diskurzus-elemzési, valamint kritikai diskurzustudományi kötet írója és szerkesztője, párszáz témába vágó tanulmány szerzője. Alapító szerkesztője több diskurzus-elemzéssel foglalkozó tudományos

folyóiratnak, illetve kritikai diskurzuselemzésekkel, nyelvvel, politikával, irodalomtudománnyal, kommunikációval, illetve pragmatikával foglalkozó tudományos lapok szerkesztőségi bizottságának tagja.

Teun A. Van Dijk pályája kezdetén¹, az 1970-es években, a generatív nyelvészet hatására generatív poétikával, szövegnyelvészettel foglalkozott, és a mondatok közötti (szemantikus) koherenciát elemezte. Van Dijk szerint ezt a koherenciát a mondatok közötti jelentéviszonyokon túl azok a referenciális viszonyok határozzák meg, amelyek a mondatok által jelölt dolgok között állapíthatók meg. Munkájának célja az volt, hogy elemezhetővé tegye a szövegek mondatokon túli struktúráit. Ekkor vezeti be a makrostruktúra és szuperstruktúra kifejezéseket, amelyeket a szövegekben fellelhető témák összegzésére, „sűrítésére” használ, illetve már elkezd külön kezelni ezen struktúrák pragmatikai és szemantikai vetületeit.

Van Dijk koherenciafelfogása a hetvenes években átalakul: a hetvenes évek második felében a „lehetséges világ tényei” közötti referenciális viszony alapján határozza meg a koherenciát. Így szerinte két egymást követő mondat akkor koherens, ha két olyan tényt jelölnek, amelyek valamilyen lehetséges világban viszonyban állnak egymással (például ok-okozati összefüggés), illetve olyan modellekben is, amelyek ilyen lehetséges világokat reprezentálnak. A koherencia azonban nemcsak a mondatok közötti tények közti összefüggésektől függ, a mondatok jelentéseinek is koherenseknek kell lenniük, teszi hozzá Van Dijk.

Van Dijk az 1980-as évek elején a „lehetséges világ” kifejezést a modell kifejezésre cseréli, a váltás oka, hogy a szerző elmerült a kognitív pszichológiában. Walter Kintsch amerikai pszichológussal közösen jelentetik meg a *Strategies of Discourse Comprehension* című kötetüket 1983-ban, amely a diskurzusok megértését modellezi. Eszerint a diskurzusok, vagyis inkább az ezekben közvetített jelentések az egyén emlékezetében reprezentálódnak. Azonban ez nem azt jelenti, hogy a jelentésadás egyéni tevékenység, hanem inkább arra utal, hogy a „szövegek” makrostruktúráit – azokat a témákat, amelyekről az adott szöveg szól – nem a szöveg inherens tulajdonságaiként, hanem konstrukciókként kell értelmezni. E felfogás szerint pedig a makrostrukturákat az egyén alkotja meg, azzal a céllal, hogy megszervezze a szöveg egyéni reprezentálását. Tehát, a szerzők szerint, a különböző szövegek értelmezése sohasem általános,

¹ Van Dijk munkásságának rövid összefoglalója: Zombory 2008

hanem az mindig az egyén jellemzőitől – emlékeitől, tudásától, identitásától, csoporttagságától stb. – is függ. Ezt az értelmezési folyamatot Van Dijk mentális modellnek nevezi. *„A mentális modellek olyan események vagy helyzetek szubjektív reprezentációi, amelyekben egy egyén részt vesz életének egy adott pontján, egy adott helyszínen, más résztvevőkkel közösen (változó identitással és társadalmi szerepekkel), meghatározott cselekvésekhez elköteleződve, és konkrét célokkal. Személyes vélemények mellett ezen modellek érzéseket is tartalmazhatnak. Ezzel szemben, tudásunkat arra használjuk és alkalmazzuk, hogy értelmezzük és képviseljük mindennapi tapasztalatainkat, és mentális modellekként építjük fel őket. Ahogy azt regényekből, filmekből és fantáziákból ismerjük, az emberek olyan mentális modelleket is építhetnek, amelyek nem felelnek meg a valóságnak”* (Van Dijk 2012:588).

Van Dijk a diskurzusok kognitív értelmezése mellett a nyolcvanas évek kezdetén sokat foglalkozott a diskurzusok pragmatikai jellemzőivel, valamint a beszédaktuselmélet kiterjesztésével is. Ekkor jelenik meg a pragmatikai koherencia kifejezés nála, amely szerint „két beszédaktus akkor koherens, ha az egyik lehetséges feltétele a másik helyénvaló végrehajtásának” (Zombory 2008:411). Emellett, a Van Dijk-i diskurzuspragmatika teljes szövegeket, diskurzusokat, mint beszédaktusokat vizsgál. Van Dijk véleménye szerint a beszédaktusokat nem egyetlen megnyilatkozáshoz kell kötni, hanem inkább mondatok egész sorozatára, sőt egész szövegrészekre is lehet alkalmazni. A szerző ezért a beszédaktus-elmélet empirikus kiterjesztésére törekedett, arra, hogy kiterjessze azt a valós és folyamatban levő nyelvhasználatra is.

A szerző kritikai ébredése is ugyanezre az időszakra tehető, amikor eldönti, hogy szerinte a szociális problémák orvoslásának vannak hatékonyabb eszközei is, mint a szövegnyelvészeti vagy pszichológiai elméletalkotás. Ekkor kezdi el a rasszizmus diskurzusokban való újratermelődését is elemezni.

A Van Dijk-i kritikai diskurzuselemzés kialakulása és jellemzői

A (Van Dijk-i) kritikai diskurzuselemzés kialakulásának részletes bemutatására jelen tanulmányban nincs lehetőségem (részletes összefoglaló: P. Szilczl 2019, Bánhegyesi 2010, Van Dijk 1983), néhány előzményt azonban röviden felvázolnék. Van Dijk szerint a kritikai diskurzuselemzés tanai már a második világháború előtt, a Frankfurti Iskola kritikai megközelítésében is fellelhetőek. A kritikai diskurzuselemzés előzményei közé sorolja azt is, hogy 1970-es években több társadalomtudományi

irányzat – klasszikus retorika, strukturalizmus, lingvisztika, szociolingvisztika, antropológia és etnográfia – is elkezdett nagyobb hangsúlyt fektetni a szövegek, diskurzusok és azok előállításának vizsgálatára, és kevésbé figyeltek a szavak, frázisok, mondatok önálló elemzésére (Van Dijk 1983). Van Dijk szerint azonban, a kritikai diskurzuselemzés közvetlenül az Egyesült Királyságban és Ausztráliában az 1970-es évek végén elterjedt kritikai nyelvészethez vezethető vissza, amely szintén a nyelv és a diskurzus kritikai elemzésére fókuszált. A két irányzat az 1990-as évek elején válik külön: a kritikai diskurzuselemzés alapítói bírálják a kritikai nyelvészetet, mivel szerintük az a szövegek vizsgálatakor nem reflektál kellőképp a szövegek mögött megbúvó hatalmi viszonyokra, és megmarad a szöveg struktúráinak a bemutatásánál. A CDA pedig pont azt emeli ki, hogy nemcsak a szöveg, de a kontextus vizsgálata is fontos, hiszen csak ezáltal érthetjük meg a megnyilatkozások társadalmi erejét, hatását, a rejtett hatalmi viszonyokat (P. Szilczl 2019).

Van Dijk szerint a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatának számos irányzata van, a kritikai diskurzuselemzés ezekről abban tér el, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatának fókuszába az uralom újratermelésében és annak megkérdőjelezésében szerepet játszó diskurzusokat helyezi. Az uralom – hatalmi visszaélések – Van Dijk szerint pedig az elitek, intézmények vagy csoportok által történő társadalmi hatalomgyakorlás, amely hatalomgyakorlás (tudatosan) társadalmi egyenlőtlenségeket eredményez. Így aztán a kritikai diskurzuselemzés a nemi egyenlőtlenségek, etnocentrizmus, antiszemitizmus, nacionalizmus, rasszizmus, politikai diskurzusok, szakértői és intézményesített hatalmi formák, de a médiadiskurzusok elemzésére is kiválóan alkalmas (Van Dijk 2015). Tehát Van Dijk szerint a kritikai diskurzuselemzés célja megvizsgálni a szöveg és hatalom, illetve hatalmi visszaélések közötti összefüggéseket, azt, hogy a diskurzusok által a hatalmon levők hogyan igyekeznek saját pozíciójukat elfogadtatni, ezt a pozíciót hogyan legitimálják, illetve azt is, hogy az egyének mindezekből a diskurzusokból mit értenek meg, fogadnak vagy éppen utasítanak el, milyen képet alakítanak ki magukban a hatalmon levőkről a nyelv használata által. Mindennek fényében Van Dijk a következőképp határozza meg a saját kritikai diskurzuselemzési irányzatát: *„A kritikai diskurzuselemzés olyan analitikus diskurzuselemzés, amely főként azt vizsgálja, hogy a társadalmi-politikai környezetben a hatalmi visszaéléseket, társadalmi egyenlőtlenségeket a beszéd és a szöveg hogyan alakítja, termeli újra, legitimálja, illetve hogyan áll ellen ezeknek”* (Van Dijk 2015: 466).

Van Dijk szerint a kritikai diskurzus elemzők olyan kérdésekre keresik a válaszokat, mint:

1. A szimbolikus elit hogyan ellenőrzi a közdiskurzusok tartalmát és kontextusát?
2. A szimbolikus elit hogyan kontrollálja a kevésbé domináns csoportok tetteit és gondolatait, és melyek ezeknek a kontrollnak a következményei?
3. Melyek a hatalmi diskurzus jellemzői, és ezen jellemzők milyen formában válnak a hatalmi visszaélések eszközeivé?

Van Dijk szerint a kritikai diskurzus elemzés lehet az az elemzési irány, amely áthidalja a makro és mikro szintű elemzések közti űrt: egyrészt olyan makrofogalmakkal dolgozik, mint csoport hatalom, intézményi hatalom, hatalmi túlkapások, és az ezek nyomán létrejövő társadalmi egyenlőtlenségek, másrészt ezek vizsgálatakor ezen jelenségekhez olyan mikrofogalmakat csatol, mint szöveg, beszéd, beszédaktus. Van Dijk szerint azonban csak akkor lehet összefüggésbe hozni a diskurzusokat és a társadalmat, a szövegeket és a hatalmi túlkapásokat, és ezáltal az egyenlőtlenség újratermelését, hogyha részletesen megvizsgáljuk a „társadalmi aktorok tudatában rejlő társadalmi reprezentációk szerepét” (Van Dijk 2001:443). Van Dijk szerint így a kritikai diskurzus elemzés főleg a társadalmi problémákra, valamint politikai ügyekre fókuszál, és nemcsak a diskurzusstruktúrákra kiragadva ezeket a társadalmi és politikai kontextusból. Ezen diskurzusstruktúrák elemzésekor nemcsak a struktúrák jellemzőit írja le, de megpróbálja megmagyarázni azokat a társadalmi interakció tulajdonságai, kiváltképp a társadalmi struktúra szempontjából. Tehát a kritikai diskurzus elemzés arra összpontosít, hogy a diskurzusstruktúrák miként alakítják, erősítik meg, legitimálják, reprodukálják hatalommal való visszaélést, azaz uralmat a társadalomban, vagy éppen, hogyan állnak ennek ellen.

Van Dijk szerint ugyanakkor a kritikai diskurzus elemzés nem egy módszertan, hiszen a kritikai diskurzus elemzések során szinte bármely más humán- és társadalomtudományi vizsgálatok során alkalmazott módszertant lehet használni. Így a szociális problémák kritikai elemzése multidiszciplinálissá válik (Van Dijk 2015). Van Dijk szerint a kritikai diskurzus elemzés nem a hatalmi pozíciókat termelő diskurzusok elemzésének a módszertana, a kritikai diskurzus elemzés inkább egy elemzői attitűd, amely arra kérdez rá, hogy a társadalomban miért ezen hatalmi pozíciók vannak,

ellenállva a szimbolikus elitek hatalmi pozícióinak, szolidarizálva az elnyomott csoportokkal (Van Dijk 2001) *„Egy ennyire disszidens kutatással, a kritikai diskurzus-elemző egy explicit pozíciót foglal el, és meg akarja érteni, le akarja leplezni és legvégül ellen akar szegülni a társadalmi egyenlőtlenségeknek. Ez az oka annak, amiért a CDA politikailag elkötelezett diskurzuselemzők társadalmi mozgalmaként is jellemezhető”* (Van Dijk 2015:466). Egy másik tanulmánya szerint a CDA „olyan tudósok társadalmi mozgalma, akik széles körű (általában, de nem kizárólag, kvalitatív) diskurzuselemzési módszereket használnak. Ezek a módszerek magukba foglalhatják egyrészt a szó-készlet, szintaxis, lokális és globális jelentések (szemantika), beszédaktusok elemzését, illetve egyéb összefüggéseket a kontextussal (pragmatikai elemek), mint stílus, retorika, érvelés, narratív struktúrák vagy a diskurzus más konvencionális szervezése, másrészt, egyebek között, kvantitatív korpuszelemzéseket, etnográfát, résztvevő megfigyelést vagy pszichológiai kísérleteket” (Van Dijk 2013:176). Egyéb eltérés a más társadalomtudományi megközelítések és a CDA között továbbá még az ideológia értelmezése: Van Dijk (2013) szerint a kritikai diskurzuselemzésekben összevonják az ideológia szociokognitív meghatározását, amely szerint az ideológia a társadalmi megismerés egyik formája, a diskurzus különféle struktúráinak szisztematikus elemzésével, amelyek jellemzően a mögöttes ideológiai reprezentációkat fejezik ki.

Tehát összegzőképpen elmondható: a kritikai diskurzuselemzés azt vizsgálja, hogy a szöveg, a beszéd, a verbális interakció, kommunikációs esemény, illetve azoknak milyen struktúrái, stratégiái, egyéb jellemzői játszanak szerepet a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésében. Van Dijk kiemeli, nemcsak a domináns, „elnyomó” csoportok diskurzusait kell elemezni, hanem az elnyomottakét is, azt, hogy az elnyomottak hogyan állnak ellen és hogyan kérdőjelezzik meg a hatalmat. Mindennek ellenére a Van Dijk-i diskurzuselemzés mégis inkább az elitekre, illetve az egyenlőtlenségek fenntartását szolgáló diszkurzív stratégiákra fókuszál (Van Dijk 2001).

A Van Dijk-i modell kulcsfogalmak alapján

Van Dijk több tanulmányában és előadásában is pontokba szedve mutatja be saját kritikai diskurzuselemzésének alapjait, érintve modelljének kulcsfogalmait. Elsősorban elméletének én is ezen modellszerű bemutatását ismertetem, majd részletesen visszatérek minden egyes érintett kulcskifejezésre. Van Dijk (1994) modellszerű ismertetése szerint:

1. Az *egyenlőtlenségek* a társadalmi, politikai, kulturális csoportdominancia történelmi folyamatainak strukturális eredményei. Ez a *csoportdominancia* szerinte a társadalmi hatalom egyik formája, nevezetesen a domináns csoport illegitim vagy elfogadhatatlan ellenőrzése a dominált csoport felett. Az uralomnak (csoportdominancia) és egyenlőtlenségnek így morális vetülete is lesz: azt általában helytelenítik, főleg a dominált csoportok.
2. Ebből kifolyólag az uralom állandó *legitimációt* igényel, amely legitimáció általában diszkurzív és kommunikatív módon történik és *ideológiák* által irányított.
3. Mikroszinten az uralmat a domináns csoporttagok tettei reprodukálják, olyan tettek, amelyek az uralt csoporttagokat kontrollálják – például parancsok formájában a katonaság esetében.
4. Makroszinten azonban a kontroll és általában az uralom maga materiális és nem materiális *hatalmi erőforrásokra* építve következhet be, mint jólét, státus, munka, oktatás, tudás. A kontroll lényege pedig, hogy a domináns csoport igyekszik az uralt csoport ezen erőforrásokhoz való hozzáférést csökkenteni vagy megszüntetni, amely „igyekezet” az egyenlőtlenségek alapja.
5. A csoportdominancia célja egyrészt a dominált csoportok tetteinek az ellenőrzése, másrészt ezen csoporttagok „*elméjének*” *irányítása*. A modern, demokratikus társadalmakban utóbbi ellenőrzésforma a jellemzőbb, amely manipuláción, valamint meggyőzésen alapul. Ezen mentális ellenőrzésnek, amely igazából a társadalmi megismerés előállításának kontrollálása, a fő csatornái a diskurzusok és a kommunikáció. Ezért a domináns csoport biztosítja önmaga számára, hogy megőrizze és ellenőrizze a kiváltságos hozzáférést az ilyen típusú szimbolikus reprodukció eszközeihez.
6. Az elitcsoportok ellenőrzik a szimbolikus reprodukció eszközeit annak érdekében, hogy egyrészt ellenőrizzék saját elit-hatalmuk reprodukcióját, másrészt azért, hogy meggyőzzék az egész domináns csoportot erőfölényének és domináns pozíciójának fenntartásáról. Az ellenőrzés és meggyőzés eszköze pedig a diskurzus és kommunikáció (Van Dijk 1994).

A diskurzus mint hatalmi forrás

Van Dijk szerint tehát a hatalom, társadalmi hatalom a társadalmilag értékelt erőforrásokhoz való privilegizált hozzáférése alapján alakul. Társadalmi erőforrás az erő, pénz, státus, hírnév, tudás, információ, kultúra vagy éppen a kommunikáció és közdiskurzusok számos formája. A hatalomnak több formája létezik: a hadsereg hatalma az erőn alapul, a gazdagok hatalma a pénzen, míg a szülők, tanárok, és újságírók hatalma az autoritásukban, az információhoz való hozzáférésükben, valamint a tudásukban található. A hatalom sohasem abszolút, célja azonban mindig az ellenőrzés (Van Dijk 2015).

Van Dijk kritikai megközelítése a hatalom és a diskurzusok közötti kapcsolatot vizsgálja, amely diskurzusokhoz való hozzáférés szintén a hatalom forrását képezi: a politikai diskurzushoz a politikusok férnek hozzá, a médiadiskurzushoz a szerkesztőségek, az oktatási diskurzushoz a tanárok, míg a tudományos diskurzust a kutatók alakítják. Ez a hozzáférés, valamint a diskurzus alakításának lehetősége a hatalom egyik formája. Van Dijk szerint ezeket a hatalom forrásaként szolgáló diskurzusokat a szimbolikus elit alakítja, s csak az is férhet hozzá. Van Dijk az elitek szimbolikus hatalmát a Bourdieu szempontok szerint határozza meg, a szimbolikus elitek alatt pedig azokat a hatalommal rendelkező csoportokat érti, akik működtetik, fenntartják, legitimálják, elnézik a társadalmi egyenlőtlenségeket és igazságtalanságot, vagy tudomást sem vesznek arról, akik felelősek a diskurzus szerepéért az uralom és az egyenlőtlenség újratermelésében (Van Dijk 2012). A hatalmi visszaélések, az uralom pedig az, amikor a szimbolikus elit hatalmát arra használja fel, hogy saját érdekeit érvényesítse. Van Dijk szerint a hatalmi visszaélések közé tartoznak azok az esetek, „amikor a hatalmat gyakorlók törvényeket, szabályokat szegnek meg, és nem tartják tiszteletben a demokrácia alapelveit, az egyenlőséget és igazságosságot” (Van Dijk 2001:448). Van Dijk modellje szerint a hatalmi visszaélések lehetnek nyíltak és tudatosak is, de előfordul az is, hogy olyan régóta léteznek a hatalomnak ezen formái, hogy azok már természetesnek hatnak. Azt a helyzetet, amikor az elnyomott csoport elfogadja, nem kérdőjelezi meg a társadalmi struktúrát, Van Dijk hegemoniának nevezi. „Az uralkodó diskurzus egyik legfőbb feladata pontosan az, hogy létrehozza ezt a fajta konszenzust, az uralom elfogadását és legitimációját” (Van Dijk 2001:448).

Van Dijk szerint minden egyénnek létezik egy „diskurzushozzáférési profilja” (Van Dijk 2001:449), amely általában a családtagokkal, barátokkal, munkatársakkal

folytatott beszédaktusokra terjed ki, míg a közdiskurzusoknak – amelyek igazából befolyásolják tudásukat, gondolkodásmódjukat, ideológiáikat és attitűdjeiket – általában csak passzív befogadói. Ezen közdiskurzusokhoz csak a szimbolikus elit fér hozzá, amely a diskurzusokat saját hatalmának megerősítésére, saját ideológiáinak terjesztésére használ. Ennek fényében, Van Dijk (2015) szerint, egy csoport társadalmi hatalma mindig függ attól, hogy hány diskurzushoz fér hozzá, illetve hány diskurzust tud irányítani: minél több diskurzushoz fér hozzá, vagy minél több diskurzushoz való hozzáférést tud kontrollálni, annál nagyobb társadalmi hatalommal rendelkezik, hiszen annál több ember gondolkodását, tudását s ezáltal cselekvését tudja irányítani. Hasonlóképpen mérhető a hatalom hiánya is az ellenőrzött diskurzusokhoz való hozzáférés hiányával. A szerző hangsúlyozza, abból, hogy a csoportok uralma és hatalma lemérhető a diskurzus feletti ellenőrzésük, és a diskurzusokhoz való hozzáférésük alapján, több tanulságot le lehet vonni. Elsősorban, hogy „a diskurzus feletti ellenőrzés a társadalmi cselekvés ellenőrzésének egy formája”, másodsorban, hogy „ez egyúttal a más emberek tudata feletti ellenőrzési feltételek, azaz a társadalmi reprezentációk irányítását is jelenti” (Van Dijk 2001:450). A diskurzusellenőrzés célja pedig pontosan ezen társadalmi reprezentációk irányítása, az, ahogy arra már korábban reflektáltam, hogy „valakinek az érdekei miatt megváltoztassák mások gondolkodását” (Van Dijk 2001:447). Van Dijk szerint ez a befolyásolás általában beszéd és szöveg által megy végbe, eszköze a manipuláció és meggyőzés. Emiatt pedig elengedhetetlen megközelítés a kritikai diskurzuselemzés, amely pontosan ezen szövegeket és beszédeket veszi górcső alá (Van Dijk 2001:448). Van Dijk szerint azonban nemcsak a diskurzusok tartalmát kell megvizsgálni, a kritikai diskurzuselemzés arra is kell fókuszáljon, hogy magukat a diskurzusellenőrzéseket és diskurzushozzáféréseket, mint a hatalom és a hatalmi visszaélések formái vizsgálja. „Tehát, hogyha a diskurzus komplex kommunikációs események szerint van meghatározva, amely szövegből és kontextusból áll, akkor a hozzáférést és ellenőrzést is kettős módon kell meghatározni: a kontextusként meghatározott kommunikációs esemény szempontjából, valamint a szöveg és beszéd struktúráinak szempontjából” (Van Dijk 2015:470) – állítja Van Dijk.

Van Dijk szerint a szimbolikus elit pedig egyszerre képes ellenőrizni a beszédaktusokat, a kontextust, és az ezek során elhangzó diskurzusokat, a szöveget is. Igaz, ezek értelmezése, ahogy arra már korábban utaltam az egyénektől függ, akik mind a kontextusról, mind a hallottakról, olvasottakról alkotnak egy-egy mentális modellt,

amely ötvözi a szimbolikus elit által közvetített üzeneteket és az egyén tudását is. Van Dijk szerint így a CDA szociokognitív, mert – leszámítva a rendőri, katonai, bírói vagy a férfierő különböző formáit – „a hatalomgyakorlás olyan tudatirányítást feltételez, amelybe beletartozik a tudás, a hit, a megértés, a tervek, az attitűdök, az ideológiák, a normák és az értékek befolyásolása. Végző soron a hozzáférés módjainak irányítása elvezet ahhoz a köztudathoz való hozzáféréshez, amit mi a társadalmi tudat kifejezéssel konceptualizálunk” (Van Dijk 2001:450). Van Dijk a társadalmi tudat kifejezés alatt érti többek között a társadalmi berendezkedések, csoportok, kapcsolatok társadalmilag elfogadott reprezentációit, illetve különböző a tudatfolyamatokat, mint az értelmezés, gondolkodás, érvelés, következtetés vagy tanulás összességét (Van Dijk 2001:450). Emiatt Van Dijk a diskurzus és a megismerés közötti kapcsolatok elemzésén keresztül vizsgálja a hatalom társadalmi struktúráit. Szerinte a tudat az a link, amely összekapcsolja a diskurzusokat, mint nyelvhasználatot és társadalmi interakciót a társadalmi helyzetekkel és a társadalmi struktúrákkal (Van Dijk 2015). „Már Foucaulttól, Habermastól, Bourdieutól és másoktól megtanultuk, hogyan kapcsolódik a tudás, a diskurzus és a hatalom. Mivel a kritikai diskurzustanulmányok (Critical Discourse Studies) elsősorban a hatalom és hatalmi visszaélések diszkurzív újratermelésére kíváncsi, és mivel a tudás is nagyrészt a diskurzusok által termelődik újra, egyértelmű, hogy ez a hármas felület részletes elemzést igényel a diskurzusok kritikai vizsgálata során” (Van Dijk 2011:28)

Tudásbefolyásolás, mint a hatalom eszköze

Van Dijk szerint sok esetben a szimbolikus elit tagjai a befogadó társadalom adott mentális modellekben reprezentált tudását vagy véleményét akarják befolyásolni – ez a médiadiskurzus vagy a politikai diskurzus esete –, de sokszor egy társadalmi csoport általános tudását, attitűdjét, ideológiáit akarják ellenőrizni. Ez pedig elérhető állandóan ismételt média- és politikai diskurzusok által, amelyek általánosított diskurzusokat terjesztenek, „a konkrét mentális modellek általánosítását és absztrakcióját a tudás és az ideológia általánosabb struktúráihoz köthetik, például a bevándorlásról, a terrorizmusról vagy a gazdasági válságról” (Van Dijk 2015:473). Ez a befolyásolás vagy meggyőzés az egyének érdekeit is szolgálhatja, például oktató, informatív jellegű üzenetek által, de sokszor a kibocsátó érdekeit szolgálja. Ebben az esetben manipulációról és hatalmi visszaéléstről van szó.

A hegemonia kialakítása, de a meggyőzés és befolyásolás is nemcsak a szövegek és kontextusok irányításán alapszik, ahogy azt eddig vázoltam, a társadalmi csoportok tudásának irányítása nagyban függ a „kibocsátótól” is: az emberek könnyebben elfogadják azon személyek vagy intézmények hitét, tudását, véleményét mint sajátjukat, amelyek szerintük autoratívak, megbízhatóak, hitelesek. Ilyen intézmények a kutatók, szakértők, média (Van Dijk 2015). Van Dijk szerint ugyanakkor nem elég a befolyásolás mint eszköz, és egy megbízható kibocsátó: meggyőződés, hit akkor válik tudássá egy közösségben, hogyha azt az adott közösség közdiskurzusaiban magától értetődőként kezelik (Van Dijk 2005:73), illetve a hit „igazolt” a közösség által megszabott standardok – ún. tudásszabványok – szerint. Van Dijk kifejti, tudásszabványokat különböző intézmények, szakértők határozzák meg különböző társadalmakban és történelmi időkben. Ilyen tudáslegitimáló szervezet az egyház és a papok, iskolák és egyetemek, vagy éppen az újságírók és a média. Van Dijk szerint ennek tudatában a tudás szociológiai vizsgálatok nemcsak azt kell megvizsgálni, hogy a diskurzusok, szövegek hogyan termelik újra a tudást, vagy, hogy ezek alapján milyen feltételezhető tudással rendelkeznek egy adott közösség tagjai, de azt is szem előtt kell tartani, hogy a társadalomban kik a „tudáshatóságok”, azaz kik azok a szereplők, akik a tudás elfogadásához a szükséges standardokat megszabják (Van Dijk 2011:33). Tehát a kritikai diskurzuselemzés feladata a tudásmenedzsment vizsgálata is, amely szintén a hatalom forrása: meg kell vizsgálni, hogy „mely társadalmi csoportok és szervezetek milyen fajta tudással rendelkeznek elsősorban, és a megnyilvánulásaikban közölt tudásuk stratégiai elhelyezésével hogyan menedzselik a közvéleményt, valamint a tömegek elméjét” (Van Dijk 2011:33). Azonban ez fordítva is igaz, a tudásmenedzsment vizsgálata azokat a helyzeteket is meg kell figyelje, amikor adott társadalmi csoportok el vannak zárva bizonyos diskurzusok által termelt és terjesztett tudásformáktól. A kritikai diskurzuselemzés tehát arra is kíváncsi kell legyen, hogy ki állít elő, milyen tudást és kinek (Van Dijk 2011:33). Ezek a kérdések pedig számos más, a hozzáféréshez és legitimitáshoz kapcsolódó kérdést is magukkal hoznak, mint például: kinek a diskurzusa hihetőbb, kinek van aktív vagy éppen passzív hozzáférése a diskurzusokhoz, kinek a diskurzusa legitim. Ezek a kérdések pedig nemcsak elvont kérdések maradnak, ezeknek tényleges megnyilvánulásai is vannak az iskolai tananyagokban, parlamenti felszólalásokban vagy éppen a médiában közölt cikkekben. Ezért Van Dijk szerint, minden megfelelő tudásszociológiai vizsgálatnak kell legyen

egy diszkurzív és egy kommunikációs dimenziója, mert ha a társadalomban jelenlevő tudásformákat vizsgáljuk, akkor igazából a társadalmilag elhelyezett szövegeket és beszédeket elemezzük. Ez pedig lehetővé teszi, hogy a hagyományos szociológia általában meglehetősen absztrakt és makro megközelítéseit egy sokkal konkrétabb elemzéssé formáljuk, amely alkalmas a szövegek és beszédek sajátos formáinak vizsgálatára, amely segítségével megragadható, hogy különböző társadalmi helyzetekben a különböző társadalmi csoportok és szervezetek tagjai hogyan vesznek részt azokban a folyamatokban, ahol a tudás kifejeződik, formálódik (Van Dijk 2011:34).

Összegzés

A Van Dijk-féle kritikai diskurzuselemzés a hatalom és a szövegek, a társadalmi struktúrák és adott társadalmi csoportokban fellelhető diskurzusok között keresi a kapcsolatot, azzal a céllal, hogy a hatalmi visszaélések formáit, az uralmat feltárja. A kritikai diskurzuselemzés célja leleplezni, adott társadalmi csoportokba milyen elitek és milyen céllal vezetnek be különböző diskurzusokat, s ezen diskurzusok által hogyan befolyásolják a társadalmi csoport gondolkodását, viselkedését. A szimbolikus elitek alatt domináns csoportokat és intézményvezetőket ért, olyan személyeket, csoportokat, akik több közdiskurzushoz férnek hozzá és irányítanak. Az elitek hatalma pedig a társadalmi erőforrásokhoz való privilégizált hozzáféréseken alapszik.

Van Dijk szerint a diskurzusok nemcsak szövegekből állnak, de annak kontextusa is rendkívül fontos, így a domináns csoportok nemcsak a diskurzusok tartalmát, de a beszédaktusokat is irányítják, megszabják, hogy ki, mikor, miről, hogyan és főleg, milyen céllal beszélhet. A társadalmi csoportok tagjai pedig ezekből a szimbolikus elit által felügyelt és irányított közdiskurzusokból tanulják meg azt, hogy mit (ne) csináljanak, mit (ne) higgyenek. Ezen közdiskurzusokból, saját tudásuk alapján az egyének mentális modelleket alkotnak, amely mentális modellek irányítani fogják az egyének saját nyelvi interakcióit. A szimbolikus elit célja, hogy minél több egyén mentális reprezentációalkotási folyamatát, s ezáltal tetteit és gondolkodását irányítani tudja (Van Dijk 2015).

Van Dijk szerint a kritikai diskurzuselemzés sokkal mélyebb képet nyújt, mint a kvalitatív és/vagy kvantitatív tartalomelemzés, hiszen nemcsak a szövegek pragmatikai leírására alkalmas, de azt a kontextust is bemutatja, amelyben az elemzett szövegek létrejöttek, illetve arra is reflektál, hogy eme szövegek milyen társadalmi csoportok

érdekeit szolgálják (Van Dijk 2005). Van Dijk szerint a kontextus elemzése egyrészt a beszédaktus beállítást jelenti (az mikor, hol stb. történt), annak szereplőit, valamint a szereplők pozícióit, a tetteket és a szövegek kognitív oldalát – a szereplők céljai, tudása, véleménye, attitűdje, ideológiai stb. – tartalmazza. Van Dijk szerint ezért a kontextus a beszédaktusok releváns kategóriáiból álló struktúra, vagyis azon kategóriákból áll, amelyek különbséget tesznek a diskurzusstruktúrák megértésében és előállításában (Van Dijk 2015). Mindezen kategóriák pedig összefüggnek a hatalmi pozíciókkal és identításelemekkel: az, hogy ki milyen kategóriákhoz fér hozzá, összefügg az egyén/társadalmi csoport hatalmi pozíciójával és identitásával is (Van Dijk 2015).

Azzal, hogy a szimbolikus elitek befolyásolni tudják az adott csoportban terjedő közdiskurzusokat, de azt a kontextust is, amelyben ezek forgalmazódnak, saját hatalmi pozíciójukat akarják megerősíteni. A kritikai diskurzuselemzés pedig ezen folyamatokat vizsgálja.

Irodalomjegyzék

- Bánhegyesi M. (2010a): Politikai szövegek és fordítástudomány 1. rész: A kritikai diskurzus-elemzés gyökerei, legfontosabb iskolái. *Fordítástudomány*, Vol. 12. (1.) pp. 16–30.
- Bánhegyesi M. (2010b): Politikai szövegek és fordítástudomány 2. rész: Szövegyelvészeti trendek a politikai diskurzuselemzés fordítástudományi megközelítése terén. In *Fordítástudomány*, Vol. 12. (2.) pp. 24–43
- Géring Zs. (2005): 3-6-12 avagy összefoglaló művek a diskurzus elmélet területéről. *Szociológiai Szemle*, Vol. 15. (2.) pp. 130–142.
- Géring Zs. (2008a): „Diskurzív fordulat” a társadalomtudományokban. In Némédi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Napvilág Kiadó, Budapest, pp. 387–406.
- Géring Zs. (2008b): Ruth Wodak és a diskurzustörténeti iskola. In Némédi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Napvilág Kiadó, Budapest, pp. 387–406.
- P. Szilczl D. (2018): Bevezetés a kritikai diskurzus-elemzésbe. *Jel-Kép*, 2018/3. pp. 3–26.
- Van Dijk, T. A. (1983): *Discourse Analysis: Its Development and Application to the Structure of News*. *Journal of Communication*, Vol. 33. (2.), pp. 20–43.

- Van Dijk, T. A. (1994): Discourse and inequity. *Lenguas Modernas*, Vol. 21, pp. 19–37.
- Van Dijk, T. A. (2001): A kritikai diskurzuselemzés elvei (Ford. Kriza Borbála). In Szabó M. - Kiss B. - Boda Zs. (szerk.): *Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus: szövegváltozatok a politikára*. Tankönyvkiadó–Universitasd, Budapest, pp. 442–477.
- Van Dijk, T. A. (2005): Contextual knowledge management in discourse production. A CDA perspective. In Wodak, R. - Chilton, P. (szerk.): *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis*. Amsterdam, Benjamins, pp. 71–100. oldalak
- Van Dijk, T. A. (2011): Discourse and Ideology. In Van Dijk, T. A. (szerk.): *Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction*. Második kiadás. London, Sage, pp. 379–407.
- Van Dijk, T. A. (2012): Discourse and Knowledge. In Gee, J. P - Handford, M. (szerk.): *Handbook of Discourse Analysis*. London, Routledge, pp. 587–603.
- Van Dijk, T. A. (2013): Ideology and Discourse. In Freeden, M. - Tower Sargent, L. – Stears, M. (szerk.): *The Oxford Handbook of Political Ideologies*. Oxford, Oxford University Press, pp. 175–196.
- Van Dijk, T. A. (2015): Critical Discourse Analysis. In Tannen, D. - Hamilton, H. E. - Schiffrin, D. (szerk.): *The Handbook of Discourse Analysis*. Második kiadás, New Jersey, John Wiley & Sons, pp. 466–485.
- Zombory M. (2008): Kritikai? Diskurzus? Elemzés? Teun A. Van Dijk diskurzuselemzési elmélete és gyakorlata. In Némedi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*, Napvilág Kiadó, Budapest, pp. 387–406.

Abstract

Critical Discourse Analysis (CDA) examines the links between language and power, text and society, and the (re)production and maintenance of social inequalities through discourse. This paper presents the work of Teun A. Van Dijk, a widely known and cited expert in CDA. The combination of the CDA's perspectives, methodological and interpretative approaches (discourse analysis, exploration of the motivations, values and interests of the elites that produce and regulate discourses, and the links between group identities and positions of power) offers useful perspectives for rural studies.

Keywords: critical discourse analysis, power, power relations, social structures